

Ожоган А. В.,

Київський університет права НАН України, м. Київ

ДІЕСЛІВНІ ПРЕДИКАТИ ЗІ ЗНАЧЕННЯМ “ЗНИЩЕННЯ ОБ’ЄКТА” В НІМЕЦЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ

У статті розкрито особливості дієслівних предикатів зі значенням “знищення об’єкта” в німецькій та українській мовах, здійснено їхню диференціацію, виявлено семантико-синтаксичну специфіку аналізованих конститuentів предикатного простору в кожній із зіставлених мов.

Ключові слова: дієслівні предикати зі значенням “знищення об’єкта”, деструктиви, субстанційні синтаксеми, семантика, валентність.

В статье рассмотрены особенности глагольных предикатов со значением «уничтожение объекта» в немецком и украинском языках, предложена их дифференциация, определена семантико-синтаксическая специфика анализируемых конститuentов в каждом из сопоставительных языков.

Ключевые слова: глагольные предикаты со значением «уничтожение объекта», деструктивы, субстанциональные синтаксеми, семантика, валентность.

In this article the features of verbal predicates with the semantic of “destruction of objects” on the German and Ukrainian material are described, their differentiation and classification are offered, the semantic and syntactic specific of analyzable components of predicate space is determined in each of compared languages.

Keywords: predicates with the semantic of “destruction of objects”, destructive, substance syntaxemes, semantics, valence.

Як відомо, однією із значущих для розвитку новітньої європейської лінгвістичної думки є теорія вербоцентризму, що була сформована ще в німецькій класичній філософії граматики, представники якої акцентували увагу на ролі дієслова як організаційного центру речення [18; 17 та ін.]. Це вчення набуде визнання та стане панівним і в українському мовознавстві з огляду на домінування дієслова у формально-граматичній будові речення, на його виняткове значення у вираженні предикативності, на семантичні функції та найбільший набір морфологічних категорій [2]. Прикметно, що визначальним принципом студій вітчизняних та зарубіжних науковців є ідея валентного потенціалу дієслова. Властиво, саме лексична семантика вербатива і в німецькій, і в українській мовах найбільш функціональна й максимально адаптована до ролі предиката як центрального елемента структури речення. Беззаперечними є значні напрацювання вчених у дослідженні дієслівних предикатів як реченневогвірних компонентів, їхнього валентного потенціалу, семантико-синтаксичних параметрів у межах конкретної мови. Натомість на міжмовному рівні залишається ще й досі чимало нерозв’язаних проблем. Зокрема, у лінгвістиці до комплексного двобічного (Р. Штернеманн) зіставного вивчення ще не було залучено континууму вербативів-предикатів зі значенням «знищення об’єкта», які становлять один із найбільших та найуживаніших тематичних підкласів предикатів-деструктивів як у німецькій (246 од.), так і в українській (381 од.) мовах, хоча деякі особливості їхньої формотворчої, словотвірної, морфологічної та синтаксичної організації розглядали на матеріалі конкретних мов – німецької, української, російської [4; 5; 6; 8; 10; 13; 14; 12 та ін.]. Отож, метою нашої наукової студії є здійснення зіставно-типологічного аналізу дієслівних предикатів окресленого підкласу. Задля досягнення цієї мети передбачено розв’язання таких завдань: 1) з’ясувати місце досліджуваних ознакових слів з-поміж деструктивів; 2) виявити їхні подібні та відмінні семантико-синтаксичні ознаки в кожній із зіставлених мов.

Досліджувана група вирізняється передусім своєю чисельністю, а її одиниці становлять ядерну площину предикатів зі значенням руйнування. І це не випадково, оскільки переважна більшість вербативного континууму поля деструкції в німецькій та українській мовах марковані диференційною семою об’єкта дії, що лінгвально актуалізує одного з учасників ситуації, на який спрямований руйнівний вплив. Так, наприклад, дієслова *zerstören* і руйнувати, які виконують функцію ідентифікатора всього тематичного класу, мають основне значення “ламаючи, розбиваючи і т.ін., розвалювати що-небудь”. Німецьке ознакове слово *vernichten* та українське – *знищувати* мають сему “вбиваючи, нищачи й ін., припиняти існування кого-, чого-небудь, призводити до загибелі, смерті”. Одне зі значень вербативів *liquidieren* – “фізично знищувати кого-небудь; убивати”.

Предикати аналізованої групи – це дієслова дії, прикметними для яких є, як слушно зауважує І. Р. Вихованець, вужчий, порівняно з дієсловами стану, лексичний діапазон лівобічної суб’єктної позиції і ширше, з лексичного погляду, охоплення правобічної об’єктної валентності [3, с. 86]. Отже, об’єктність – визначальна ознака семантичної структури речень із цими предикатами. Їм властива сема активності, яка пов’язана зі значенням вольового зусилля, витрати енергії з боку суб’єкта, що деструктивно впливає на об’єкт. Тому їх ще означають як “активні дієслова”, дія яких “спрямована до об’єкта, повністю охоплює його” [6, с. 44]. Оскільки об’єкт є метою, кінцевим результатом дії, то “у сфері змістових відношень активних дієслів превалює об’єктний зміст, тобто за семантичною характеристикою їх можна кваліфікувати як об’єктні дієслова” [6, с. 44].

Прикметною ознакою предикатів зі значенням знищення є маркованість позицією суб’єкта, адже активні вербативи вимагають наявності активного суб’єкта, який зазвичай є істотою: *Menschen zerstören die Ozonschicht* (VALBU); *Я рвала всі знімки і документи* (Теодозія Зарівна). І саме виконавцеві дії протиставляється інший учасник ситуації – предмет, на який спрямована дія (субстанція, що руйнується, знищується під час дії). Відтак базова модель вербативних предикатів зі значенням знищення в німецькій та українській мовах є двокомпонентною – S – Praed – Obj, напр.: *Der Draufgänger tötet [aus primitiver Macho-Eitelkeit] den*

Liebhaver seiner Frau (VALBU); *Помилуванний спортсмен застрелив хлопця* ... (Україна молода). Зауважимо, що в українській мові, на відміну від німецької, досить поширені моделі речень, у яких конституенти досліджуваного континууму ознакових слів функціонують із додатковими невалентними елементами, зумовленими різнооб'єктністю, пор.: *У тієї Емілії нареченого замордували опирі* (Галина Пагутяк) – *Еміліїного нареченого замордували опирі*.

На валентний потенціал деструктивів впливають деякі формальні чинники. Зокрема, в українській мові ситуацію руйнування часто означають предикати реципрокної семантики, репрезентовані власне-зворотними дієсловами зі значенням "убивати, умертвляти кого-небудь" (*битися, колотися, різатися, рубатися*), які маніфестують дію взаємознищення, що виконують кілька суб'єктів, кожен з яких є одночасно й об'єктом, напр.: *І взялися кров'ю поле і гаї, Бо рубались, бились рідні, свої* (Павло Тичина).

Найуживанішим морфологічним варіантом об'єктної синтаксеми є знахідний відмінок (Akkusativ). Нездаремно німецькі мовознавці визначають його як "Akkusativobjekt" [18, с. 31], а українські науковці – як "спеціалізований відмінок об'єкта" [1, с. 120], напр.: нім. *Britische Truppen schlugen den Aufstand nieder* (Rolf Topfen); укр. *Тоненьку свічку любови Задуло переможне зло* (Євген Маланюк).

За твердженням М. В. Мірченка, протиставлення "суб'єкт – об'єкт" пов'язане з категорійними значеннями назв імен – категорією істот/ неістот, де семантика превалює над відмінковою формою [9, с. 162]. На думку Дж. Лайонза, більшість перехідних вербативів "виявляють тенденцію вживатися з іменниками на позначення живих істот у ролі суб'єкта в активних реченнях" [7, с. 361]. Відтак, суб'єктом дії переважно виступає істота, а об'єкт зазвичай репрезентований назвами неістот. Натомість позицію суб'єкта можуть посідати й іменники-неістоти. Як засвідчує аналіз сполучувальних властивостей дієслів зі значенням руйнування в німецькій та українській мовах, семантичну функцію суб'єкта деструктивного впливу можуть виконувати не лише особи, але й явища природи, стихійні лиха, технічні засоби та інші різноманітні артефакти чи натурфакти, напр.: нім. *Der Juni-Krieg zerstörte die Träume der Palästinenser von arabischer Einheit und großarabischem Reich* (Topfen Rolf); *Die Sonne hat die Eisdecke des Sees aufgeschmolzen* (Duden); *Der fallende Baum erschlug einen Waldarbeiter* (WDDS); укр. *Голод витоптав пшеницю, Покачався на житах* ... (Олександр Олесь); *Крига лізла на кригу, на береги, зрізала товстелезні верби, ламала гаї, зносила млини* (Петро Панч); *Пошесть викосила козаків більше, ніж вогонь противника, і косила ще й зараз* (Петро Панч). Такі активні дієслова, що поєднуються з суб'єктами-неістотами, Дж. Лайонз характеризує як "паразитичний нарід на нормальному типі" [7, с. 362], адже неживий предмет не може бути агентивним суб'єктом, який здійснює активну цілеспрямовану дію. Однак саме в групі вербативів деструкції "значне місце посідають дієслова, позбавлені семи цілеспрямованості, оскільки ситуацію руйнування часто створюють "стихійні каузатори" (пожежа, землетрус, хвороба)" [6, с. 102]. Розширення можливостей заповнювати лівобічну позицію дослідники цілком слушно пов'язують із процесами метафоризації, здатністю іменників-назв неістот бути псевдосуб'єктами [15, с. 101-103].

У німецькій та українській мовах трапляються непоодинокі випадки трансформації інструментальної синтаксеми з функцією знаряддя (засобу) дії в позицію суб'єктної, унаслідок чого постає компонент із синкретичним значенням інструментального суб'єкта, напр.: нім. *Die Bombe der Terroristen hat drei Menschen getötet und mehrere andere schwer verletzt* (VALBU); *Israelische Panzer zermalmen Menschen* (Rolf Topfen); укр. *Своє ж рушниця в нас убила* (Павло Тичина); *Бомби двічі розбивали приміщення видавництва* (Василь Барка). Т. А. Кільдібекова, цілком слушно вказуючи на пов'язаність суб'єкта та знаряддя дії, зауважує: "Вони обоє здійснюють дію, лише перший безпосередньо, а інший опосередковано. У свідомості людини можуть бути такі бачення, коли уявлення про безпосередній суб'єкт дії і уявлення про засіб дії зливаються і утворюють складне уявлення, що об'єднує і безпосереднього виконавця дії, і знаряддя дії" [6, с. 55]. На семантико-синтаксичному рівні транспозицію відмінкових форм (переміщення Dativ інструментального – у німецькій мові, орудного інструментального – в українській у позицію Nominativ (називного) суб'єктного) потрактуємо як "явище семантико-синтаксичної конденсації" [1, с. 171]. Показово, що предикат руйнування не змінює своєї якості в процесі переміщення інструментальної синтаксеми з функцією знаряддя/ засобу дії в позицію суб'єктної.

У німецькій мові типовим для дієслівних предикатів знищення об'єкта є поєднання з неозначено-особовим суб'єктом, напр.: нім. *Mit Maschinengewehren hat man sie niedergeschossen – alle – auch die Frauen mit den Säuglingen* ... (Ulrich Komm); *Herbert, den man totgeschlagen hat* ... (Anna Seghers). Натомість вельми поширеним в обох зіставлених мовах, особливо в українській, є безсуб'єктне вживання аналізованих ознакових слів, напр.: *Karl Böger erschossen* (Erich Maria Remarque); укр. А тим часом стародавню Січ розруйнували ... (Тарас Шевченко); Увечері усіх панів спекли, А старості злупили шкуру (Микола Костомаров); Гей, рубали ворогів та по всіх фронтах! (Павло Тичина); Новорічну ялинку зрізали у сільській садибі ... (Укр. молода). При цьому суб'єкт легко встановлюють із контексту. Також українській мові притаманні предикативні форми на *но*, то зі значенням результативності стану, напр.: *І на кожнім хресті придорожнім розі'ято біль* (Євген Маланюк); *Когось незнамого забито* (Олександр Олесь). Їхньою характерною особливістю є "здатність керувати лише знахідним відмінком прямого об'єкта" [2, с. 244]. Прикметною ознакою безособово-предикативних форм на *но*, *то* є й те, що вони "мають, як правило, значення доконаного виду і не можуть бути замінєніми трансформами з предикативом недоконаного виду" [11, с. 120]. Зауважимо, що в утворених ними двокомпонентних конструкціях цілковита формально-синтаксична нейтралізація суб'єкта пов'язана з акцентуацією уваги на результативності деструктивній дії та її об'єктові.

В українській мові подибуємо випадки концентрації дієслівної семантики на самій дії, що зумовлює абстрагування від об'єктів і визначає ситуативну одновалентність вербативів предикатив у реченнях, напр.: *Максим ріже, а Ярема Не ріже – лютує* ... (Тарас Шевченко); *Де я мірю, там я вцілю, де я важу, там я вразю*

(Нар. тв.). Деструктивна дія тут репрезентована як актуальний процес, адже суб'єкт виконує її в цей момент, а не робить щось інше.

Більшість вербативів досліджуваного підкласу мають відповідні суб'єктні варіанти. Відсутні паралельні суб'єктні варіанти лише в деяких дієслів. Це, зокрема, німецькі *auslassen, einschmelzen, verflüchtigen, zerlassen* та українські плондрувати, четвертувати, таранити, торпедувати і под.

Отже, найбільш показовим і центральним типом предикатив-деструктивів у німецькій та українській мовах є предикати зі значенням знищення об'єкта, які реалізують дієслівну сему – “руйнівна дія”. За семантико-синтаксичними параметрами вони мають дво- – чотиривалентний потенціал. В обох зіставлених мовах спостерігаємо непоодинокі випадки ситуативної одновалентності потенційно багатомісних предикатив дій, що спричинено певними контекстуальними умовами, мовленнєвою ситуацією. Спільною міжмовною тенденцією є домінування в системі суб'єктних компонентів суб'єктів-істот, а в системі об'єктних компонентів – об'єктів-неістот.

Література:

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 222 с.
2. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; за ред. І. Вихованця. – К. : Унів. вид-во “Пульсари”, 2004. – 400 с.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с. – (Інт мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР).
4. Даугатс Э. Ю. Исследование семантической области слов, выражающих понятие прекращение жизни человека в современном немецком языке : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Эдуард Юрьевич Даугатс. – Минск, 1973. – 189 с.
5. Калько М. Аспектуальність: категоризація, класифікація і репрезентація в сучасній українській літературній мові : [монографія] / М. Калько. – Черкаси : Видавець Чабаненко Ю., 2008. – 384 с.
6. Кильдибекова Т. А. Глаголы действия в современном русском языке : Опыт функционально-семантического анализа / Т. А. Кильдибекова. – Саратов : Издво Саратов. ун-та, 1985. – 160 с.
7. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Дж. Лайонз. – М. : Прогресс, 1978. – 543 с.
8. Минина Н. М. Лексико-семантическая глагольная система современного немецкого языка : дис. ... д-ра филол. наук : 10.02.04 / Наталия Михайловна Минина. – М., 1975. – 426 с.
9. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. – [2ге вид., переробл.] / М. В. Мірченко. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. держ. унт ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
10. Морозова Т. С. Структура словообразовательных парадигм природных деструктивных глаголов / Т. С. Морозова // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент : Ташкентск. гос. пед. ин-т им. Низами, 1978. – С. 152-156.
11. Плющ М. Я. Категория субъекта и объекта в структуре простого предложения / М. Я. Плющ. – К. : Вища шк., 1986. – 175 с.
12. Пославська Н. М. Структура і семантика словотвірних парадигм дієслів із семою руйнування об'єкта : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 “Укр. мова” / Н. М. Пославська. – Івано-Франківськ, 2006. – 20 с.
13. Потапенко Т. А. Лексико-семантическая характеристика глаголов с общим значением разрушительного воздействия на объект / Т. А. Потапенко // Филол. науки. – 1983. – № 2. – С. 50-56.
14. Скорнякова Р. М. Лексико-фразеологическое поле с общим значением “разрушение” в современном немецком языке : дис. ... кан. филол. наук : 10.02.04 / Р. М. Скорнякова. – Л., 1987. – 189 с.
15. Уленбек К. К. Agens и Patiens в падежной системе индоевропейских языков / К. К. Уленбек // Эргативная конструкция предложения. – М. : Издво иностр. лит., 1950. – С. 101-103.
16. Becker K. F. Ausführliche deutsche Grammatik als Kommentar der Schulgrammatik / K. F. Becker. – [2 neubearb. Ausg.]. – Frankfurt am Main, 1842. – 287 S.
17. Meiner J. W. Versuch einer an der menschlichen Sprache abgelideten Vernunftlehre oder Philosophische und Allgemeine Grammatik / J. W. Meiner. – Leipzig, 1781. – 237 S.
18. VALBU – Valenzwörterbuch deutscher Verben / [H. Schumacher, J. Kubczak, R. Schmidt, V. Ruiter]. – Tübingen : Günter Narr Verlag, 2004. – 1040 S.